

Марко Пејовић

УДК 343.322:070(497.11)''1918/1920''
323:316.75(497.11)''1918/1920''

Београдска штампа о суђењима за сарадњу са окупаторима у Србији 1918–1920. године

Апстракт: *Пишање окупирањорових сарадника после Првој светској рата сагледано је у делу београдске штампе. Бројни текстови сведоче о процесима који су вођени пред српским судовима, али и о активностима заинтересованих група, појединаца и државе. Политичка употреба тог писања посебно је разматрана.*

Положај становништва у окупираној Србији 1915–1918. био је ванредно тежак. Народ је готово у целини остао веран својој држави и чекао тренутак ослобођења, па и чинио покушаје да се непријатељу сам супротстави. О томе сведочи четнички покрет и устанак у Топлици. Па ипак, живот под окупацијом наметао је одређене облике заједничког живота или сарадње, који су после ослобођења могли бити тумачени као издаја. У том смислу битно је поменути трговце који су наставили свој предратни посао, припаднике локалних власти, људе запослене у органима окупационих управа, сараднике окупационог листа *Београдских Новина*, па и поједине политичаре који су остали у земљи попут Стојана Рибарца, Војислава Вељковића, Владана Ђорђевића, Вукашина Петровића, Божидара Николајевића и Живојина Перића. После рата предузети су кораци да се утврди одговорност појединаца из времена окупације, а штампа је о тој теми редовно извештавала, па и покретала поједина питања.

Захтеви за суђења

Бројни текстови, вести и дописи у београдској штампи сведоче о захтевима појединаца и удружења за кажњавање криваца из времена рата.

Већ од пролећа 1919. године стизале су вести о суђењима у Француској, где су пред судове извођени појединци оптужени за сарадњу са Немцима. Како је тај пример снажно утицао и на српско јавно мњење, уз те вести чести су коментари београдских новинара. О француском узору *Демократија* је писала у мају 1919. године: „Тако културни Французи, а ми шта радимо? Конфиденти и

ноторни шпијуни одлеже по који дан у затвору и пусте се одмах на слободу, а неки од њих увуку се и у државну службу. Није онда чудо, што се код грађана ствара убеђење, да је излишно бити поштен, исправан човек и родољуб, када се издајнице не кажњавају, већ можда и награде.⁴¹ Сличних поређења прилика у Србији и Француској било је и у другим новинама. Тако је *Полиџика* у септембру писала: „Француска је могла да, и поред толико других, ухапси једног свога сенатора и једног посланика, а ми немамо моћи да дамо суду ни сукметице на чију су реч вршене најдивљачније пљачке и најсвирепија стрељања.“⁴² *Самоујрава* је, под насловом „Издајници осуђени на смрт, одмах у првој реченици додала: „Не код нас, него у Француској.“⁴³ *Полиџика* је известила о суђењу два-наесторици сарадника арденских новина (*Gazette des Ardennes*, орган немачког Генералштаба у окупираном делу Француске) правећи паралелу са „Београдским Новинама“.⁴⁴ Очито је то био само увод у кампању *Полиџике* против сарадника „Београдских Новина“, која је почела крајем октобра 1919. године.

Прво удружење које је поставило захтев за кажњавање „ратних неваљалаца“ био је „Главни одбор интернираних грађана Краљевства СХС“, у мају 1919. године. Одбор је позвао грађане да доставе доказе „за оне издајнике и неваљалце, који су служили непријатељу денунцирајући поједина лица“.⁴⁵ У јулу се, „на збору грађана и грађанки противу лица компромитованих у доба окупације“, код хотела „Париз“ у Београду конституисао „Главни одбор“ састављен од угледних Београђана. То ново удружење је путем резолуције тражило да се „донесе закон о пороти за суђење и ислеђивање кривица шпијуна, издајника, потказивача, повлашћених од аустријских власти ратних трговаца, хајдука, као и свих компромитованих чиновника, који издајничким радом служише непријатељу“.⁴⁶ „Главни одбор“ је конституисао и изабрао свог председника Милана Костића, професора и опремио канцеларију у ловачкој сали хотела „Париз“ у којој је примао грађане,⁴⁷ а убрзо је позвао родољубе из унутрашњости да се организују и да „приступе прикупљању доказа за све ратне неваљалце и то предавати суду, [...] Спискове ових неваљалаца треба слати Главном одбору да би се могли јавности предати.“⁴⁸ Сличне захтеве истицали су поједини зборови у унутрашњости Србије, попут грађанског збора у Параћину, који је такође осно-

¹ „Смртне осуде због шпијунаже – у Француској“, *Демократија*, 10. мај 1919, стр. 3.

² „Преступничка заборавност“, *Полиџика*, 6. септембар 1919, стр. 1.

³ „Издајници осуђени на смрт“, *Самоујрава*, 26. октобар 1919, стр. 3.

⁴ „Француске ’Београдске новине““, *Полиџика*, 24. октобар 1919, стр. 3.

⁵ „Главни Одбор Интернираних Грађана“, *Демократија*, 18. мај 1919, стр. 3.

⁶ „Збор грађана и грађанки“, *Самоујрава*, 10. јул 1919, стр. 3.

⁷ „Конституисање одбора“, *Демократија*, 16. јул 1919, стр. 3; *Проналажење рајних неваљалаца*, *Самоујрава*, 17. јул 1919, стр. 3.

⁸ „Позив на организацију“, *Самоујрава*, 29. јул 1919, стр. 3.

вао одбор за прикупљање података о лицима која су „служила непријатељу“⁹, Друштва солунских ратника у Пироту, које је основано крајем 1919. и, између осталог, поставило себи за циљ „да се компромитована лица под непријатељем не извуку без казне“¹⁰ и обреновачких ратника који су тражили да се „што пре ставе под суд и што строжије осуде сва она лица која су за време окупације служила непријатељу против свог народа“¹¹.

Појединачни захтеви за правду такође су бројни, емотивни и готово увек се односе на конкретне случајеве. Неки од њих имају очигледан политички контекст, попут дописа у *Самоујрава* од 11. новембра 1919. године, који је потписао „грађанин“. У допису се критикује министар унутрашњих дела, јер је извесни Димитрије А. Поповић из Бабушнице постављен за писара иако је био члан преког бугарског суда и одговоран за смрт многих људи у пиротском крају. „Доле са издајцима и убицама“ – закључио је „грађанин“¹². У марту 1920. *Самоујрава* је објавила писмо Зорке Глишић, удовице учитеља Драгутина Глишића, који је са још 29 угледних Грузана стрељан 1917. године, јер је скривао оружје. Удовица Глишићева наводи имена судија преког суда, и два Србина, Ђајића и Марића, из села Каменице (срез грузански), који су сведочили против својих суседа.¹³ У септембру је *Демократија* објавила писмо намењено министру правде, које су потписали „Љубитељи реда“, а тиче се Светомира Павловића са Уба. О Павловићу се наводи да је „током окупације био у служби непријатеља кога је намерно и свесно помагао на штету народа српског у овоме срезу“¹⁴. Удовица Роса Вујић писала је *Самоујрава*, тражећи „правду и одмазду за оне, који се и данас истичу по Шапцу, и који су за време окупације били толико свирепи да једног доброг грађанина изруче целату“. Вујићева је тај апел слала још у фебруару 1919. и поново у новембру 1920. године, али кривци за смрт трговца Симе Вујића нису пронађени.¹⁵

Демократија је у посебној рубрици преносила дешавања из Привременог народног представништва, те се могло читати и о захтевима појединих посланика. Посебно се у Народном представништву истицао Стојан Рибарац, који је 2. јуна 1919. године питао министра унутрашњих дела о „мерама против оних грађана Србије, који су за време окупације помагали непријатеља земље“. Рибарац се осврнуо и на трговце, додавши: „Нека се суди онима који су се за

⁹ „Грађански збор у Параћину“, *Самоујрава*, 4. јул 1919, стр 3.

¹⁰ „Друштво солунских ратника“, *Самоујрава*, 1. јануар 1920, стр 3.

¹¹ „Обреновачки ратници“, *Полишика*, 4. јануар 1920, стр. 1.

¹² „Грађанин“, „Из демократске градине – Једно скандалозно постављење“, *Самоујрава*, 11. новембар 1919, стр. 3.

¹³ З. Глишићка, „Из аустријских недела у Грузи“, *Самоујрава*, 5. март 1920, стр. 2–3.

¹⁴ Љубитељи реда, „Отворено писмо“, *Демократија*, 26. септембар 1920, стр. 1–2.

¹⁵ Р. С. Вујић, „Један вапај из Шапца“, *Самоујрава*, 17. новембар 1920, стр. 2.

време непријатељске окупације клањали новцу“. Слична питања имали су и поједини посланици из Црне Горе, Хрватске и Босне.¹⁶ Министар Прибићевић је одговарао да су одређене мере већ предузете и да је влада поднела законски пројекат по коме ће решавање таквих случајева прећи у надлежност поротних судова.¹⁷ Поводом тих захтева Министарство унутрашњих дела тражило је од својих подручних органа да прикупе податке о „кривичним делима непријатељских и наших грађана, и да се с њима поступи по закону“.¹⁸ Интерполације су настављене, те су посланици Мика Радивојевић и Лазар Поповић говорили како „полицијске власти у округу ваљевском не раде по тужбама против оних, који су за време окупације Србије видно служили непријатељу“.¹⁹ Стојан Рибарац се занимао за ослобађајућу пресуду Јовану Сјеничком, оптуженом по §85. (велеиздаја)²⁰ и за судију првостепеног суда у Великом Градишту Стевана Гудровића, „који се за време окупације није понашао како треба“.²¹ Сличне интерполације имали су и други посланици.

Поред коментара уз вести, и сами новинари су отворено тражили да се кривци казне, у чему је предњачила *Полиџика*, посебно на јесен 1919. и првих месеци 1920. године. Већ у свом шестом броју, после обновљеног рада, *Полиџика* је тражила да се домаћи кривци изведу пред суд и коментарисала да „преступничка заборавност није само грех према прошлости него и злочин према будућности“.²² У октобру је *Полиџика* подсетила на годишњицу престанка рада *Београдских Новина* и, тражећи одговорност његових сарадника, писала: „непријатељ је за своје злочине кажњен; али његови помагачи и свесни саучесници остали су нетакнути“. Од сарадника *Београдских Новина* поменце је поменут само Борисав Станковић.²³ „Под суд. Под суд све оне који су служили непријатељу било непосредно било посредно то је оно што данас једногласно тражи и хоће цела земља“ – писала је *Полиџика* у новембру 1919. године.²⁴ Захтев штампе за кажњавање криваца најбоље приказује случај Милутина Чекића. „Аферу“ је започела *Самоуправа*, објављујући његова писма из доба окупације, а *Полиџика* је тему проширила на све сараднике *Београдских Новина*. У вези са Чекићем *Полиџика* је коментарисала да „није највеће зло у томе што је било таквих типова. Има њих у свима земљама. Али је страхота у

¹⁶ Д. Попадић и Марко Даковић, Херубим Шевгић, Мехмед Спахо.

¹⁷ „Народна скупштина“, *Демокраија*, 4. јун 1919, стр. 2.

¹⁸ „Један умесан распис“, *Демокраија*, 4. јун 1919, стр. 2.

¹⁹ „Парламентарна хроника – у служби непријатеља“, *Демокраија*, 17. јун 1919, стр. 2.

²⁰ „Народно представништво“, *Демокраија*, 25. јун 1919, стр. 2.

²¹ „Народно представништво“, *Демокраија*, 27. јун 1919, стр. 2.

²² „Преступничка заборавност“, *Полиџика*, 6. септембар 1919, стр. 1.

²³ „У служби непријатељу“, *Полиџика*, 27. октобар 1919, стр. 1.

²⁴ „Под суд“, *Полиџика*, 9. новембар 1919, стр. 1.

томе, што им се код нас не суди (као у свима осталим земљама) и што многи добијају још и награде и унапређења у нашој државној служби²⁵. И када је престала да пише о Милутину Чекићу почетком децембра 1919, *Полиџика* је наставила кампању против других „сарадника“ *Београдских Новина*. Под насловом „Афера ’Beogradskih Novina’“, објављен је текст о Божидару Николајевићу. Већ препознатљивим стилем *Полиџика* за Николајевића пише да је „дезертер испод војне заставе, сарадник ’Beogradskih Novina’, друг на лумповкама бугарских официра у пожаревачком округу, на лумповкама које су биле одмор после клања и убијања нашег невиног света“. *Полиџика* је тражила хапшење Николајевића и у закључку питала: „Сме ли се даље допустити да такви типови некажњено гамижу по овој земљи која је дала толико крви и поднела толико жртава да би се једном отресла спољних и унутрашњих непријатеља? Сме ли се допустити да такви типови још непрестано верују и буду живи доказ да су морал и закони у нашој земљи шупља фраза?“²⁶

Правосуђе и држава

Поданицима Краљевине Србије који су током окупације сарађивали с непријатељем суђено је према §85 Казненог законика²⁷ Краљевине Србије. Иако је стварањем Краљевине СХС Србија престала да постоји, одржани су трагови њене државности још за неко време. Организација судова остала је иста као и пре рата, а Казнени законик је примењиван све до 1929. године, када је донет нови закон. Штавише, Казнени законик Краљевине Србије проширен је и на нове делове Краљевине СХС.²⁸

Сарадници окупатора који су излазили пред српске судове суочавали су се са §85 Казненог законика. У штампи је тај параграф најчешће дефинисан као дело „велеиздаје“, „издаје“ или „шпијунаже“. Понекад је само назначено да је у питању дело „службе непријатељу“, или није давано никакво објашњење, јер се сматрало да је јавности довољно познато шта он санкционише. Глава IX Казненог законика односила се на „злочинства и преступљења противу отечества, владатеља и устава“. Параграф 85 је почињао: „Србин, који докле рат противу Србије траје, силу непријатељску са знањем потпомаже, или војсци српској или њених сајузника штету наноси, да се казни робијом до двадесет година.“ Потом је прецизирао дела шпијунаже, помагања непријатељевих шпију-

²⁵ „Један из ’Beogradskih novina’“, *Полиџика*, 21. новембар 1919, стр. 2.

²⁶ „Афера ’Beogradskih Novina’“, *Полиџика*, 6. децембар 1919, стр. 3.

²⁷ Званичан назив био је Казнени законик, мада се у штампи колоквијално употребљавао и назив Кривични закон, Казнени закон, па и Криминални закон. Двојност у називима постојала је и судству. У даљем тексту користићемо назив Казнени законик.

²⁸ Љ. Димић, *Историја српске државности* III, Нови Сад 2001, 58, 64.

на и саботирања војске (њених ратних планова, логистике, морала). За нека од тих дела Закон предвиђа казне од 20 година робије, а за друга разликује мирно-допско доба (до 20 година робије) и ратно стање (смртна казна).²⁹ Многа дела о којима је требало судити после завршетка рата нису тим параграфом сасвим појашњена и штампа се понекад жалила на његову несавршеност. *Самоуправа* је писала да „Казнени законик, рађен још пре толико година, није можда предвиђао све врсте веза са непријатељем“.³⁰

Официри и војници Српске војске позивани су на одговорност према Војно-казненом закону. Глава V дефинисала је злочине против војске, аналогно IX глави Казненог законика, а VII самоволно удаљење и бекство из војске.³¹

Посебно важан за послератна суђења био је Закон о пороти, односно његова допуна. Закон је предвиђао успостављање поротног суда, састављеног од тројице државних судија и двојице поротника,³² а порота је имала да суди по „савести и личном уверењу“, али је тумачено да уверење има да проистиче из предочених доказа.³³

Измене Закона о пороти после Првог светског рата имале су за циљ да суђења по §85 Казненог законика пренесу у надлежност поротних судова. Активности државе у том правцу имале су своје место у штампи, која је пренела да је у мају 1919. године министар правде упутио такав предлог Државном савету на мишљење. У пропратном писму министар је навео да се током окупације „нашло људи који су пред собом имали само свој материјални интерес“. „Огорчен народ са нестрпљењем очекивао је час ослобођења, да противу ових лица потражи правду и задовољење [...] Како дела ове врсте према приликама у којима су учињени имају важан утицај на наш јавни живот и друштвени морал, потребно је да суђења ових дела дође у надлежност поротног суда, да народ узме учешћа у њиховом суђењу, да их суде поротници – људи из народа који познају прилике и околности под којима су дела извршена“ – навео је министар у писму. Државни савет је тај предлог усвојио, а три члана Савета су тражила да се предлог прошири „на све преступе и злочинства извршена за време окупације“³⁴. Слични захтеви су се чули и у Народном представништву, које је током лета 1919. године расправљало о тој допуни Закона. У *Демократији* је

²⁹ Казнени законик и кривични судски поступак (средιο Гојко Никетић), Београд 1920, 59–61.

³⁰ „Поводом једне афере“, *Самоуправа*, 4. август 1920, стр. 1–2.

³¹ Војни кривични зборник, Војни казнени законик, Београд 1915, 26–37.

³² Поротнике је бирала општина, а првостепени суд је одређивао коцком састав пороте за поједина суђења. Према Закону, поротни суд је био надлежан за дела опасне крађе, разбојништва, паљевине и друга дела. Првостепени судови обављали су извиђање дела, а потом одлучивали о преношењу суђења поротном суду.

³³ Закон о пороти (приредио Гојко Никетић), Београд, 1921. година.

³⁴ Момчило К. Радовановић, „Измене у Закону о пороти“, *Демократија*, 11. јул 1919, стр. 1; „§85. I. одељак Казн. закона“, *Политика*, 7. септембар 1919, стр. 3.

такав предлог допуне Закона дошао под критику среског начелника Момчила Радовановића, који је, с правне тачке гледишта, побијао оправданост такве измене. „Данас нарочито, доносити овакве измене за једно дело, које је изузетан правни појав, и давати широку произвољност менталитету нашега света и плаховитости суђења иза тешких ратних дана, не налазимо оправданим, ако не и опасним“ – писао је Радовановић.³⁵ Ипак, допуне Закона усвојене су 6. септембра 1919. године. *Правда* је известила о усвајању Закона, цитирајући допуну члана 12. Закона о пороти,³⁶ док је *Полиџика* навела да је то „одлука коју је цела земља месецима већ нервозно очекивала“.³⁷

У члану 12. Закона о пороти, који говори о надлежностима поротног суда, додата је 6. тачка, која гласи: „дела извршена за време непријатељске окупације Србије, 1915–1918 год. из §85 Кривичног законика као и сва дела злочинства и преступљења казнима по службеној дужности и преступљења из користољубља казнама по приватној тужби, вршена она уз учешће окупаторских власти војних и грађанских, или без њих. Ова дела ислеђиваће се најхитније преко једног судије са писаром из првостепеног суда надлежног за место дела, где не би било среских и градских судова о чему ће се старати Министарство правде, које ће одредити иследника и помесну његову надлежност“.³⁸

Знатно касније *Полиџика* је тумачила да је допуна Закона донета „како би судије могле осудити, по убеђењу чак и оне издајнике против којих нема довољно законских доказа“.³⁹ Очигледно је *Полиџика* занемаривала тумачење Закона о пороти по коме се уверење поротника црпе из доказа.

Поред измене Закона о пороти, држава је предузела и друге кораке, који су такође пронашли своје место у штампи. Посебно је много очекивано од прегледања заплених архива. У септембру 1919. године, према писању *Демократије*, група посланика тражила је у Народном представништву објашњења о архиву аустријског гувернмана и тражила да се пронађени документи учине доступни народу, судовима и другим властима.⁴⁰ Председник Министарског савета Љубомир Давидовић одговорио је да ће се за преглед архиве основати „одбор“ и да „нема разлога да се ова архива крије, тим пре што се у овој налазе документи, који ће сачувати многа права и многе личности у нашој земљи, као и обрнуто: учиниће се да они који су ма шта учинили према својој земљи могу

³⁵ Момчило К. Радовановић, „Измене у Закону о пороти“, *Демократија*, 11. јул 1919, стр. 1.

³⁶ „Закон о пороти“, *Правда*, 10. септембар 1919, стр. 2.

³⁷ „§85. I. одељак Казн. закона“, *Полиџика*, 7. септембар 1919, стр. 3.

³⁸ Закон о пороти (приредио Гојко Никетић), Београд 1921, 16–17.

³⁹ „Суђење у Крагујевцу“, *Полиџика*, 17. јануар 1920, стр. 1.

⁴⁰ „Народно представништво“, *Демократија*, 3. септембар 1919, стр. 2. Питање су поставили посланици Милан Марјановић, Жив. Златановић, Серафим Ст. Крстић, Крсто Д. Марковић, Атанасије С. Шајновић, Лаза С. Поповић, Мих. Радивојевић.

бити достојно кажњени. Јавности ова архива неће бити ограничена, као ни за државне органе. То захтевају и интереси земље“.⁴¹ Истог месеца *Полиџика* је пренела да је Министарски савет одлучио да се архива аустријског гувернмана у Србији преда Министарству правде и да је прегледа комисија. У састав комисије ушли су из Државног савета Ж. Живановић, из Касационог суда А. Продановић, са Универзитета Слободан Јовановић и Ж. Лазић, начелник Министарства унутрашњих дела.⁴² *Полиџика* је писала да се ова архива налази спакована у 36 сандука у Дирекцији плена, и да ће ускоро у Београд бити пренесена и бугарска архива пронађена у Нишу и другим местима.⁴³ У децембру је *Полиџика* писала да документи садрже податке о „раду појединих већ компромитованих личности, а осим њих терете и многа друга лица која су се до сад вешто крила“.⁴⁴ Приликом употребе архива *Самоуправа* је била донекле резервисанија, јер је сматрала да се тим документима не сме безрезервно веровати због могућих злоупотреба. „И углед државне власти и интерес, и општи и појединаца, налагали су и налажу у тим стварима смотреност и пажњу“ – писала је *Самоуправа*.⁴⁵ У јулу 1920. године *Полиџика* је објавила да је комисија завршила преглед архиве Гувернмана и да Градски суд за Београд и Чукарицу има да у року од месец дана изврши ислеђење по свим делима из параграфа 85. *Полиџика* наводи да таквих криваца има око две стотине.⁴⁶ Како је то ислеђење обављено, штампа није писала.

Пред истом комисијом током 1921. године нашао се и део архиве Гувернмана у Црној Гори која је пронађена у Суботици.⁴⁷ *Полиџика* је већ у марту исте године јавила да је комисија прегледала документе и послала их надлежним министарствима, а остатак је предан Државном архиву.⁴⁸

О активности државе сведоче и поједине објаве у штампи. Тако је у јуну 1919. године *Демократија* објавила распис Министарства унутрашњих дела својим подручним органима,⁴⁹ а затим је пренела да је влада Краљевине упутила ноте Бугарској, Румунији и Грчкој, у којима тражи да се „они кривци који се

⁴¹ „Народно представништво“, *Демократија*, 12. септембар 1919, стр. 2.

⁴² „Из министарског савета“, *Полиџика*, 5. септембар 1919, стр. 2; „Архива гувернмана“, *Полиџика*, 21. новембар 1919, стр. 3. Као члан комисије наводи се и Петар Петровић, државни саветник.

⁴³ „Архива аустријског гувернмана“, *Полиџика*, 17. септембар 1919, стр. 3.

⁴⁴ „Архива гувернмана“, *Полиџика*, 19. децембар 1919, стр. 3.

⁴⁵ „Аустријске архиве“, *Самоуправа*, 10. децембар 1919, стр. 2. Овде је реч о свим аустријским архивима, а не само о архиву Гувернмана. Повод за текст је случај Душана Лончаревића, оптуженог за везе с Аустријом пре рата, а на основу докумената из аустријског посланства у Београду. У другом случајевима Самоуправа није показивала сличну смотреност.

⁴⁶ §85, Политика, 15. септембар 1920, стр. 3.

⁴⁷ „Архива цетињског гувернмана“, *Полиџика*, 11. фебруар 1921, стр. 3.

⁴⁸ „Гувернман у Црној Гори“, *Полиџика* 20. март 1921, стр. 3.

⁴⁹ „Један умесан распис“, *Демократија*, 4. јун 1919, стр. 2.

налазе у пом.[енутим] земљама одмах предаду конзулатима нашег Краљевства. Највећа је кривица оних који су за време рата служили непријатељу⁵⁰. У августу, такође у *Демократији*, могло се читати како је постигнут договор о „издавању криваца који су за време окупације пљачкали, убијали и служили непријатељу“ и да ће се „издавање вршити по тражењу наше владе“, али није наведено с ким је тај договор постигнут.⁵¹ И у априлу 1920. године министар унутрашњих дела је „наредио ислеђење над лицима, која су била у служби непријатељу“. Министар је тражио и да судови што детаљније провере доказе како би суђења била правилнија.⁵²

О ставу државе према „ратним богаташима“ сведочи и уредба о порезу на ратне добитке донета у априлу 1920. године.

Суђења по §85

Најзначајнија група оптужених током суђења за сарадњу са окупаторима били су трговци. Од 162 лица, колико је штампа поменула да је изведено пред судове током 1918–1920. године, 70 је трговаца. Међу њима се, поред Срба, јавља и знатан број Јевреја. Најчешће се за оптужене у штампи користе изрази „ратни профитери“, „лиферанти“ или „ратни богаташаи“.⁵³ Иако су оптуживани по параграфу 85, штампа је понекад појашњавала њихову кривицу, из које се види да им је основни грех трговина с непријатељем. Нажалост, много је процеса у којима штампа ближу кривицу није навела. Тако се приликом извештавања *Полицике* са процеса у Нишу, који је називан афера Моравски Орел, или Аеропланска афера, јасно разликује од других оптужених група „лифераната“, њих тројица. Оптужени лиферанти су осуђени на по десет година робије.⁵⁴ У септембру 1919. године *Полицика* је јавила да је у Лесковцу ухапшено седам трговаца, „који су оптужени за трговину са непријатељем“.⁵⁵ Слична је квалификација и за тројицу трговаца који су ухапшени у Пироту.⁵⁶ Највећи процес за трговину с непријатељем вођен је у Крагујевцу, где је уз Вукашина Петровића, оптужено још 46 људи, махом трговаца, јер су „водили повлашћену трговину с

⁵⁰ „У служби непријатеља“, *Демократија*, 3. јун 1919, стр. 2.

⁵¹ „Издавање криваца“, *Демократија*, 13. август 1919, стр. 2.

⁵² „Суђење кривцима“, *Демократија*, 4. април 1920, стр. 2.

⁵³ Ти називи нису прецизни, јер су они који су трговали са непријатељем током окупације тек део појаве. Шире гледано, уз њих су у штампи помињани и трговци који су трговали само са Српском војском (и при том се обогатили), али и трговци из нових крајева Краљевине СХС који су исте услуге пружали аустроугарској војсци.

⁵⁴ „Суђење у Нишу“, *Полицика*, 13. септембар 1919, стр. 2; Н, „Моравски Орел“, *Полицика*, 3. октобар 1919, стр. 1.

⁵⁵ Р, „Лесковачки трговци“, *Полицика*, 12. септембар 1919, стр. 1.

⁵⁶ П, „Хапшења у Пироту“, *Полицика*, 4. октобар 1919, стр. 2;

непријатељем, користећи се упливом непријатељских војних власти а на штету наших грађана“.⁵⁷ Суд је оптужене ослободио, а *Полиџика* је за то кривила део „крагујевачке чаршије повезан материјалним интересима и трговачким рачунима“.⁵⁸ И у Сокобањи су трговци извођени пред суд под оптужбом да су били бугарски лиферанти.⁵⁹ У Великом Градишту суђено је двојници трговаца, који су трговали свињама са непријатељем током окупације.⁶⁰ Трговци су извођени пред суд и у Чачку⁶¹, Пироту⁶² и Ваљеву⁶³. Када се погледају пресуде, онде где је то штампа пренела, види се да су, сем три осуде у Нишу, сви остали ослобођени. Изгледа да судови нису прихватили трговину са непријатељем као дело издаје, осим ако уз трговину није било каквог другог дела.

Разне друге кривце који су долазили под удар параграфа 85 штампа најчешће помиње као „конфиденте“, „денунцијанте“, „агенте“ или „шпијуне“. Реч је о српским грађанима који су били запослени у окупационим управама, као стварни агенти или као чиновници, или су показивали блискост са окупационим властима. У том смислу *Полиџика* је најавила суђење Николи Сарачевићу, наводећи за њега да је „био један од највећих агената у шпијунском одељењу аустријске управе“.⁶⁴ У истом смислу било је и суђење великом броју грађана Ниша у афери „Моравски Орел“ (како је *Полиџика* називала процес). Нишлије су оптужене да су „формирани као одбор, прикупљали прилоге за аероплан, који ће поклонити бугарској војсци за њену борбу против српске војске“.⁶⁵ Оптужени су се бранили да су били присиљени да сакупљају прилоге за аероплан и „доказивали да су многим чинили добра“,⁶⁶ али је Војни суд у октобру 1919. године осудио петорицу грађана Ниша на дугогодишње робије.⁶⁷ У септембру 1919. године *Полиџика* је пренела да је Воја Влаховац, раније осуђен на смрт, помилован. За Влаховца се наводи да је осуђен зато што је „за време окупације као чиновник бугарске општине у Нишу наносио становништву штете својим службеним радом“.⁶⁸ За Адама Бековића *Демократија* је навела да је изведен

⁵⁷ „Суђење у Крагујевцу“, *Демократија*, 24. децембар 1919, стр. 2.

⁵⁸ „Суђење у Крагујевцу“, *Полиџика*, 17. јануар 1920, стр. 1.

⁵⁹ Т, „§85 у Соко-Бањи“, *Полиџика*, 13. фебруар 1920, стр. 1.

⁶⁰ С, „§85 у Великом градишту“, *Полиџика*, 19. март 1920, стр. 3; „§85 у Великом градишту“, *Полиџика*, 28. март 1920, стр. 3.

⁶¹ „Претрес у Чачку“, *Правда*, 17. фебруар 1920, стр. 2.

⁶² „Гоњење у Пироту“, *Правда*, 18. октобар 1920, стр. 2.

⁶³ „Суђење у Ваљеву“, *Правда*, 24. децембар 1920, стр. 2.

⁶⁴ „У служби туђину“, *Полиџика*, 5. септембар 1919, стр. 3.

⁶⁵ Н, „Суђење у Нишу“, *Полиџика*, 8. септембар 1919, стр. 2.

⁶⁶ Н, „Суђење у Нишу“, *Полиџика*, 9. септембар 1919, стр. 2.

⁶⁷ Н, „Моравски Орел“, *Полиџика*, 3. октобар 1919, стр. 1.

⁶⁸ Н, „Болећиви Ниш“, *Полиџика*, 24. септембар 1919, стр. 3.

пред суд у Зајечару, јер је „био у служби код непријатељских власти“.⁶⁹ Суд у Врању осудио је Александра Сотировића на три године робије, јер је „служио непријатељу као потказивач и информатор“ и јер су због њега Бугари убили више угледних Врањанаца.⁷⁰ Суђења Меланији Варагић и госпођици Вијатовић, која је *Полиџика* преносила у рубрици „Из суда“, посебно су занимљива, јер су као сведоци извођени заробљени аустријски детективи, међу њима и „србождер“ Витман.⁷¹ Витман је сведочио и на суђењу свештенику Милану Здравковићу, кога су београдски свештеници оптуживали као „продану душу и чиниоца свих злочина учињених како према свештеничком сталежу тако и према самом народу“. Здравковић је ипак ослобођен услед недостатка доказа.⁷² Мање среће пред судом имао је јеромонах Мирон Митровић из Маркове Цркве код Радљева (ваљевски округ), кога је ваљевски Првостепени суд осудио на робију, а Апелациони суд у Београду му је казну повисио на 15 година робије. Јеромонах Митровић је оптуживан да се закleo на верност Аустријанцима и да је денунцирао Тихомира Лукића, који се спремао да се одметне у шуму.⁷³ И Драгољуб Каракушевић је осуђен за „дело шпијунаже и свесног служења непријатељу са 20 година робије у тешком окову, с тим да сам сноси све трошкове суђења“.⁷⁴ Са сличним оптужбама извођени су пред судове и други српски грађани, попут Висариона Николића, који је признао да је био „аустријски конфидент“,⁷⁵ и Светозара Новаковића, који је признао да је био детектив из нужде, јер се бојао да ће га мобилисати, „пошто му је отац Босанац“. Новаковића је суд ослободио, јер је утврдио „да овај није био толико неисправан према становништву нити је радио против државних интереса“.⁷⁶

Суђење у тзв. „Бруској афери“ посебно је занимљиво, јер су пред суд изведени грађани Бруса који су сведочили пред аустријским преким судом, 1916. године, против својих суграђана који су скривали оружје. После њиховог сведочења, аустроугарске војне власти обесиле су осморо Срба, међу њима и Сибина

⁶⁹ „Суђење“, *Демократија*, 14. октобар 1919, стр. 2.

⁷⁰ -ић, „У служби непријатељу“, *Полиџика*, 8. новембар 1919, стр. 3.

⁷¹ За Витмана се наводи да је био шеф шпијунског одељења Гувернмана. Штампана је пренела Витманову тврдњу да се шпијунци деле на шпијуне ради концесија, шпијуне због пакости или освете и шпијуне за паре. („Из суда – суђење г-ђи Варагић“, *Полиџика*, 5. октобар 1919, стр. 3; „Из суда – суђење г-ђици Вијатовићевој“, *Полиџика*, 14. октобар 1919, стр. 3).

⁷² „Из суда – суђење попу Милану Здравковићу“, *Полиџика*, 1. новембар 1919, стр. 3; „Из суда – суђење попу Здравковићу“, *Полиџика*, 2. новембар 1919, стр. 3.

⁷³ „Калуђер осуђен“, *Полиџика*, 9. новембар 1919, стр. 3.

⁷⁴ „Из суда – осуђен шпијун“, *Полиџика*, 28. новембар 1919, стр. 3; „Осуђени Каракушевић“, *Правда*, 13. децембар 1919, стр. 2.

⁷⁵ „У служби непријатељу“, *Полиџика*, 1. децембар 1919, стр. 2.

⁷⁶ „Суђење Новаковићу“, *Правда* 19. децембар 1919, стр. 2; „Из суда – суђење Светозару Новаковићу“, *Полиџика*, 19. децембар 1919, стр. 3.

Јелачића.⁷⁷ О догађајима у Брусу прва је писала *Демократија*, а када је случај преузео поротни суд у Крушевцу, *Полиџика* је преносила редовне извештаје са суђења и специјални извештај по изрицању пресуде. Од 21 оптуженог, поротни суд је донео три смртне пресуде, „због службе непријатељској војној сили за време рата“, и једну пресуду на годину дана робије.⁷⁸

У Прокупљу је током фебруара 1920. године суђено групи грађана, јер су 1917. године сакупљали новац за убиство Косте Пећанца⁷⁹ и јер су помагали бугарским властима у „гоњењу и уништавању српских комита“. ⁸⁰ Оптужени су се бранили да су формирали комитет у намери да спасе Прокупље од бугарске освете после слома устанка Косте Пећанца и да су Пећанцу јавили шта му Бугари спремају.⁸¹

У Смедеревској Паланци суђено је Душану Р. Михаиловићу, оптуженом „што је, као млад и здрав, остао у земљи и што је, мада народни учитељ, међу првима ступио у службу непријатељу“, ⁸² а у Нишу Ђорђу Рајковићу, који је осуђен на 20 година „робије без окова“. Према писању *Полиџике*, Рајковић је 1915. године предао Бугарима око 200 српских војника које је окупио у својој кафани.⁸³ У септембру је *Правда* пренела да је у Нишу осуђен Тодор Серафимовић из Скопља на 15 година робије, јер је био бугарски тајни полицајац.⁸⁴ У октобру 1920. године у Нишу је осуђен Миладин Копић, председник општине руганске, на 20 и Милутин Димитријевић, деловођа, на 15 година робије због „велеиздајничке службе Бугарима“. Још двојица Србина осуђена су као саучесници на по десет година робије.⁸⁵

Посебну групу оптужених чине Срби који су, служећи непријатељу, чинили, заједно са окупационим властима, злочине против свога народа. О хапшењу Косте Сотировића у Битољу известила је *Правда*, додавши да је као бугарски агент „чинио зла“ у Топличком крају.⁸⁶ *Правда* је јавила и о самоубиству Ристе Сиратовића, бакалина, оптуживаног за „неваљалства према српском живљу за

⁷⁷ О Сибину Јеличићу види: А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2004, стр. 343–344.

⁷⁸ „§85 у Крушевцу“, *Полиџика*, 3. фебруар 1920, стр. 3; П, „§85 у Крушевцу“, *Полиџика*, 4. фебруар 1920, стр. 3; П, „На смрт“, *Полиџика*, 5. фебруар 1920, стр. 2; П, „Бруска афера“, *Полиџика*, 10. фебруар 1920, стр. 3.

⁷⁹ „Хапшења у Прокупљу“, *Правда*, 15. фебруар 1920, стр. 2.

⁸⁰ „У служби непријатеља“, *Полиџика*, 16. фебруар 1920, стр. 1.

⁸¹ „Хапшења у Прокупљу“, *Правда*, 17. фебруар 1920, стр. 2.

⁸² „§85 у Паланци“, *Полиџика*, 12. март 1920, стр. 1.

⁸³ Н, „Суђење у Нишу“, *Полиџика*, 1. април 1920, стр. 2.

⁸⁴ „Осуђен у Нишу“, *Правда*, 7. септембар 1920, стр. 2.

⁸⁵ „§85“, *Полиџика*, 31. октобар 1920, стр. 3.

⁸⁶ „Бугарски агент“, *Правда*, 8. август 1919, стр. 2.

време окупације⁸⁷ и о стрељању Петка Поповића, бившег бугарског учитеља, који је током окупације извршио убиство над осам Срба и девет муслимана.⁸⁸ Стрељан је и Јован Ристић, у велешком срезу, председник општине за време окупације, који је „ступио у службу непријатељу“. Поред тога, одговоран је за убиство једног српског војника и за посебно свирепо убиство сеоског кмета у селу Бањица.⁸⁹ На смрт је осуђен и Ђорђе Нешић из Страцина, јер је „за време окупације ступио у бугарску службу као жандарм и, служећи непријатељу, починио много зала нашем становништву“.⁹⁰

Штампа је извештавала и о процесима против неких виђенијих српских грађана. *Полићика* је, у оквиру „афере *Beogradskih Novina*“, писала о улози Борисава Станковића и Божидара Николајевића током окупације, али они нису изведени пред суд. Тек у новембру 1919. године почеле су афере са суђења Вукашину Петровићу и Милутину Чекићу, о којима је штампа, посебно *Полићика*, извештавала до краја те године. О изласку пред суд митрополита Гаврила Дожића штампа је пренела само краће информације.

Случај Вукашина Петровића, бившег министра финансија Краљевине Србије, везан је за суђење у Крагујевцу, где је, уз још 45 грађана, оптужен за трговину са непријатељем. За Петровића је навођено да је током окупације био председник Општине крагујевачке и да је имао концесије на продају монополисаних артикала, да је ухапшен у Београду и да је спроведен у Крагујевац.⁹¹ Суђење је почело у новембру 1919. и трајало је до јануара 1920. године, а *Полићика* је све време имала редовне извештаје, у којима није крила свој став о Петровићу. Када је суд ослободио оптужене, *Полићика* је у емотивном чланку навела да је „оглашена за невину читава руља оних који су служили непријатељу“, те објавила два документа који Вукашина Петровића откривају као „издајника отаџбине“.⁹²

Случај Милутина Чекића, драматурга, запосленог у Министарству просвете, покренула је сама штампа. У новембру 1919. године *Самоујрава* је почела да објављује његова писма из времена окупације, са насловом „У служби непријатељу“,⁹³ а истог дана, са истим насловом, *Полићика* је дала одломке тог писма и додала своје коментаре, називајући Чекића „аустријским конфидентом“, „бедним драматургом“, „издајником своје земље“ и „кривцем“. *Полићика* је тражила да се Чекић одмах ухапси, наводећи да „ако се после овог открића

⁸⁷ „Самоубиство у Велесу“, *Правда*, 15. август 1919, стр. 2.

⁸⁸ „Стрељан“, *Правда*, 16. септембар 1919, стр. 2.

⁸⁹ „Једно стрељање“, *Полићика*, 25. фебруар 1920, стр. 3.

⁹⁰ „Једна смртна пресуда“, *Полићика*, 14. новембар 1920, стр. 3.

⁹¹ „Хапшења у Крагујевцу“, *Полићика* 5. новембар 1919, стр. 2.

⁹² „Суђење у Крагујевцу“, *Полићика*, 17. јануар 1920, стр. 1.

⁹³ „У служби непријатељу“, *Самоујрава*, 19. новембар 1919, стр. 2.

не буде предузело ништа, значи да је наша земља толико трула и бесавесна да јој не помаже ништа па макар била и два пута већа⁹⁴. Садржај писма откривао је Чекића као пријатеља аустријских официра, а поједини делови могли су се тумачити као шпијунирање суграђана. Наредног дана *Самоуправа* је објавила друго Чекићево писмо, сасвим сличног садржаја, а *Полиџика* је, опет цитирајући поједине делове писма, довела у везу Чекића са *Београдским Новинама*. „Клупче се разматава. Сада се у свој нагости открило чиме се бавила банда сарадника 'Beogradskih Novina' – то је њихов 'литерарни рад' [...] то су њихови 'естетски написи' [...] 'Beogradske Novine' биле су легло шпијунаже, извор издајства, ђенералштаб најамника који су се продали Аустрији. У њима се под маском 'књижевног рада', купила сва гнусоба, сав гад, сва трулеж наше[г]а друштва⁹⁵ – писала је *Полиџика*. За Чекића се наводи да „већ прво писмо [...] открива сву одвратну издајничку радњу Милутина Чекића и његову бестидност у служби окупатора“, док друго открива да је „био у аустријској служби још пре рата“⁹⁶. Два дана касније *Полиџика* је пренела да је Чекић ухапшен, под оптужбом за велеиздају. *Полиџика* узима као доказано да је Чекић био „један од главних политичких редактора 'Beogradskih Novina'“. Такође се наводи да ће се користити подаци из архиве аустријског Гувернмана и „кореспонденција и рукописи 'Beogradskih Novina'“⁹⁷. Истог дана је у *Самоуправи* изашло треће Чекићево писмо. Иако је кампања новина постигла да Чекића избаце из службе и да се поведе истрага пред судом, то није задовољило *Полиџику*. Штавише, напади на Чекића су се појачали, *Полиџика* је 24. новембра објавила да је Чекић на слободи до почетка суђења, страхујући да ће побећи у Швајцарску или, пак, да ће наставити да „пркосно и поносно шета београдским корзом“. Према тврдњама *Полиџике*, „иако је под 'најстрожом присмотром' ипак Милутину Чекићу није сметало да се синоћ прошета по вароши и да обиђе не једну већ више најпознатијих београдских кафана“⁹⁸. Излазак Чекића пред Градски суд за Београд и Чукарицу, који је водио истрагу, *Полиџика* је сматрала за почетак „београдског процеса 'Арденских новина'“⁹⁹ и њен извештач је редовно пратио ток истраге. Као основни доказ предочена су четири писма која су стигла из уредништва *Самоуправе* (четврто писмо објављено је 25. новембра), а пето и сва наредна писма достављана су из *Самоуправе* одмах после објављивања. Извештаји *Полиџике* са суђења добили су сада други тон, нестали су бројни епитети за Милутину Чекића, а новинари су се усредсредили на извештавање о

⁹⁴ „У служби непријатељу“, *Полиџика*, 19. новембар 1919, стр. 3.

⁹⁵ „Један из 'Beogradskih Novina'“, *Полиџика*, 21. новембар 1919, стр. 2.

⁹⁶ Исто.

⁹⁷ „Чекић је ухапшен“, *Полиџика*, 23. новембар 1919, стр. 2.

⁹⁸ „Афера 'Beogradskih Novina'“, *Полиџика*, 24. новембар 1919, стр. 2.

⁹⁹ „Афера 'Beogradskih Novina'“, *Полиџика*, 25. новембар 1919, стр. 3.

току истраге. Чекић је признао да су писма његова, али је тврдио да им је смисао сасвим другачији него што су то *Самоујрава* и *Полиџика* приказале. Наиме, писма нису писана званичним органима Гувернмана већ његовом пријатељу.¹⁰⁰ За сведоке Чекић је позвао Живојина Перића, Јована Б. Јовановића и архимандрита Платона. Дискредитујући Чекићеве сведоке, *Полиџика* је подсетила да је Живојин Перић „готово уочи ослобођења објавио онај скандалозни чланак у Швајцарској“, а да је Јовановић „бивши уводничар оног додатка 'Beogradskih Novina' који је штампан ћирилицом и био намењен 'српском сељаку'“. „Салембија за бозацију“ – објашњавала је *Полиџика* појаву Чекићевих сведока.¹⁰¹ Почетком децембра 1919. године *Полиџика* је изненада престала да пише о Милутину Чекићу, док је *Самоујрава* наставила да објављује његова писма до краја године (укупно седам писама у 12 наставака). Наиме, истрага је окончана, да би је тек шест месеци касније Градски суд за Београд и Чукарицу и званично прекинуо,¹⁰² о чему београдска штампа није известила. У јулу 1920. године *Самоујрава* је поново објавила четири Чекићева писма, али је тада Чекић тужио суду за клевету.¹⁰³

У новембру 1920. године *Правда* и *Полиџика* су пренеле саопштење Министарства вера о судској истрази над митрополитом пећким Гаврилом Дожићем. Будући српски патријарх нашао се пред Првостепеним судом у Скопљу због оптужби по §85 Казненог законика, али је истрага прекинута, јер је „преслушањем сведока учињеним током те истраге и проведеним другим доказима установљено, да не постоји ни горе споменуто кривично дело нити елементи из другог каквог кривичног дела“.¹⁰⁴ *Полиџика* је додала да је „владика Дожић, као што је познато, за време аустријске окупације остао у Пећи, одакле су одне-ти у Беч и Пешту најчувеније наше старине и драгоцености манастира Високих Дечана и пећске Патријаршије“.¹⁰⁵

Поред вести о суђењима за сарадњу са окупатором, штампа је преносила и вести о суђењима појединцима који су после ослобођења узели правду у своју руке. *Полиџика* је у марту 1920. године објавила ток суђења Станиславу Павловићу, војнику, повратнику из аустријског заробљеништва, који је предводио сељаке из Дубнице (ресавски срез) у мучењу и убиству Славка Марјановића, председника под Бугарима, Станимира Радовића, кмета, и Душана Поповића „Комите“. Убиство се догодило одмах после ослобођења, у новембру 1918. го-

¹⁰⁰ „Афера 'Beogradskih Novina'“, *Полиџика*, 26. новембар 1919, стр. 3; „Афера 'Beogradskih novina'“, *Полиџика*, 27. новембар 1919, стр. 3.

¹⁰¹ „Афера 'Beogradskih Novina'“, *Полиџика*, 3. децембар 1919, стр. 3.

¹⁰² М. Чекић, „У глибу мржње“, Београд 1921, стр. 2.

¹⁰³ „Поводом једне афере“, *Самоујрава*, 4. август 1920, стр. 1–2.

¹⁰⁴ „Гаврило Дожић“, *Правда*, 23. новембар 1920, стр. 2.

¹⁰⁵ „Афера владике Дожића“, *Полиџика*, 23. новембар 1920, стр. 3.

дине. Павловић је осуђен на 20 година робије, а уз њега су осуђена још четири сељака.¹⁰⁶ Према писању штампе, случајева освете било је и у Породину (пожешки округ),¹⁰⁷ у Ораовици (срез прешевски)¹⁰⁸ и у Боки.¹⁰⁹

Збирно узевши, штампа је тада поменула 162¹¹⁰ лица која су ухапшена, изведена пред суд или осуђена. Од тог броја за њих 41 није поменуто занимање, док је оптужених трговаца било 70, занатлија и кафеџија 21, чиновника 6, свештеника 5, земљорадника такође 5, ђака и студената 4, учитеља и професора 3... Укупно је ослобођено на суду или пуштено „испод суђења“ њих 91. На смрт је осуђено шест лица, од којих је двоје стрељано. Према извештајима штампе, било је седам пресуда на по 20 година робије, три на по 15, осам на по 10 година, једна пресуда на три и једна на годину дана робије. За 45 особа није објављена пресуда. Али ти подаци морају бити узети с резервом, јер су извештаји штампе селективни, а многе пресуде су могле бити поништене одлуком виших судова а да то новине не пренесу.

Политичка употреба „издаје“

Значајно место у штампи заузимају и чланци посвећени међусобним оптужбама за држање у време окупације Србије. Многи од тих чланака откривају личне сукобе, који су се преносили на странице новина, али и политичке сукобе, у којима је тема издаје коришћена као оруђе. У томе су предњачиле *Самоујрава* и *Демокраиџија*, као листови политичких странака, али и *Правда*, која се налазила на истој линији са *Демокраиџијом*.

Тако је *Правда* преносила бројне оптужбе Радована Невесињског и Светислава Трајковића, апотекара из Трстеника. Невесињски је оптуживао Трајковића, поред осталог, и да је открио Немцима Танкосићев „гроб и леш“ и да га је фотографисао, да је имао концесије за трговину и да је његова аптека била стециште аустријских официра.¹¹¹ Због тих оптужби Трајковић је тужио Невесињског за клевету.¹¹²

Правда је пренела и текст о држању Стојана Рибарца током окупације. Текст је писао Јован Сремац, брат писца Стевана Сремца. Сремац подсећа на дирљив говор Стојана Рибарца на сахрани његовог брата, који је био међу Ри-

¹⁰⁶ Д. Ј. П, „Народни суд“, *Полиџика*, 4. март 1920, стр 1–2. Политика налази доста оправдања за Павловићев поступак сматрајући да је то „освета оних, које су изроди пљачкали, мучили и убијали“.

¹⁰⁷ „Убиство“, *Правда*, 8. август 1919, стр. 2.

¹⁰⁸ „Убиство“, *Правда*, 18. децембар 1919, стр. 2.

¹⁰⁹ „Карактеристична пресуда бокешке пороте“, *Демокраиџија*, 28. јун 1919, стр. 3.

¹¹⁰ У чланку нису наведени сви случајеви о којима је штампа писала.

¹¹¹ Р. Невесињски, „Припослано“, *Правда*, 17. јул 1919, стр. 2.

¹¹² „Стављен под суд“, *Правда*, 26. децембар 1919, стр. 2.

барчевим либералима. Током окупације Јована Сремца је денунцирао извесни детектив Јосиф Вурјановић, те је пред аустријским судом позвао за сведока Рибарца. Према Сремчевом писању, тај се на суду правио да га не познаје. „Докле су други лажно сведочили да би каквог јадника извукли из непријатељских шака [...] дотле се мене, који сам стајао пред вешалима, г. Рибарац одриче, мене брата пок.[ојног] Стевана Сремца, којим се либерална странка толико поносила“ – наводио је Сремац. Као повод за тај текст наводе се Рибарчеве интерполације о „неваљалима“ у Народном представништву.¹¹³ У наредном броју *Правде* Сремац је навео целу пресуду аустроугарског ратног суда.¹¹⁴

О политичком ставу *Правде* најбоље сведочи текст „Радикалски шпијуни“, који је објављен на првој страници. *Правда* је ту писала да је, уз откривање улоге појединаца током окупације у Србији, те сличне појаве код Хрвата и Словенаца, ред да се „истраже радикалски жбири са Крфа и Солуна“. „Данас треба свакоме судити по заслуги његовој“ – писала је *Правда*.¹¹⁵ У *Правди* је било места и за дописе којима је циљ напад на радикале. Ту спада и допис потписан са П. М., где се напада извесни Јелесије Драгутиновић. За Драгутиновића се наводи да је био „до окупације радикал, а за време исте аустријски концесионар за куповину воћа“.¹¹⁶

О улози током окупације сукобили су се и посланици Михаило Јовановић и Крста Марковић у августу 1919. године. Марковић је писао у *Демократији*, а Јовановић у *Самоујрави*. Спор та два посланика тицао се Стојана Михајловића, председника Општине вучанске, који је окривљен за смрт 14 Срба из села Вучје, а који је пуштен на слободу захваљујући јемству посланика Марковића. Марковић је тврдио да су за убиства одговорни Бугари, а да је Михаиловић оптужен по наговору Јовановића, јер је самосталац.¹¹⁷ Јовановић је оптуживао поједине демократске прваке да су током окупације радили против Српства, кињили народ под непријатељем и били непријатељеви лиферанти. О радикалима Јовановић каже да су осветили Косово и Сливницу, док су Никола Пашић и Стојан Протић ујединили Српство, „што није могао постићи ни наш силан цар Душан“, а прваци Демократске странке су се за то време „шетали по Паризу и Женеви“.¹¹⁸

У августу 1919. године у *Демократији* је објављен допис из ваљевске Тамнаве, који су потписали „Они који знају“. Допис преноси жалбе на полицијске

¹¹³ Ј. Сремац, „Сремац-Рибарац“, *Правда*, 9. јул 1919, стр. 1.

¹¹⁴ Ј. Сремац, „Сремац-Рибарац“, *Правда*, 10. јул 1919, стр. 1.

¹¹⁵ „Радикалски шпијуни“, *Правда*, 18. јул 1919, стр. 1.

¹¹⁶ П. М., „Наши дописи“, *Правда*, 26. јул 1919, стр. 2.

¹¹⁷ К. Марковић, „Одговор Мих. Јовановићу“, *Демократија*, 19. август 1919, стр. 1.

¹¹⁸ М. Јовановић, „Јавна говорница“, *Самоујрава*, 30. август 1919, стр 2; М. Јовановић, „Јавна говорница, *Самоујрава*, 31. август 1919, стр. 3.

и судске власти, које агитују за радикале. За среског капетана Јову Бекрића наводи се да су му „присни другови и први сарадници компромитовани људи и они који су служили непријатељу, и богатели се на штету бораца и њихових породица“.¹¹⁹

О лажним оптужбама за издају писало се још у полемици посланика Марковића и Јовановића, да би у новембру 1919. године *Демокраија* објавила текст А. Антића, који описује исту појаву у Нишу. Антић за такве случајеве окривљује начелника Анту Вилдовића, коме је после ослобођења „прва брига била да пронађе ’издајнике’ у Нишу“. Као пример „паковања кривице“ Антић наводи Димитрија Ђорђевића, коме је током истраге измењен исказ „по наредби начелника окр.[уга]“. Ђорђевић је ослобођен, јер је утврђена неисправна истрага, али Антић сумња и у друге случајеве, где су се оптужени жалили да су им искази лажно записани.¹²⁰

Политичку конотацију имао је и допис „грађанина“ који је објавила *Самоујрава* у новембру. Допис се тиче Димитрија Поповића, који је постао писар у Пироту, а према „грађанину“, тај је „нечовек (у обиму човека)“ „материјално уништио 10 до 15.000 становника“. Допис је намењен министру унутрашњих дела, а *Самоујрава* га је објавила у рубрици „Из демократске градине“, са насловом: „Једно скандалозно постављење“, критикујући тиме Давидовићеву владу за однос према издајницима.¹²¹

Исти смисао имала су и писма Милутина Чекића, која је објављивала *Самоујрава* у новембру и децембру 1919. године. Укупно је објављено седам писама у 12 наставака, сваки са насловом „У служби непријатељу“ и поднасловом „Документи о једном штићенику демократском“. Јасно је да је један од мотива *Самоујраве* био да се прикаже Давидовићева влада као штићеник сарадника окупатора. О томе *Самоујрава* и каже у уводу првог објављеног писма: „Демократски министри г. Давидовић, а затим г. Маринковић, по препоруци г. Грола, узели су у особиту заштиту г. Милутина Чекића, и довели га чак на положај референта у Мин.[истарству] Просвете.“ Стога *Самоујрава* објављује Чекићева писма да би се видело „шта је радио под аустријском управом“.¹²² Касније ће Чекић побијати да су га демократе узимале у заштиту, наводећи да „ни један демократа није уложио никакав протест против насиља што се нада мношћом вршило“; напротив, „чиновници демократског Министарства полиције, г. Св. Прибићевића, подигли [су] тужбу против мене“.¹²³ Цео случај брзо је до-

¹¹⁹ Они који знају, „Допис из Тамнаве“, *Демокраија*, 10. август 1919, стр. 1.

¹²⁰ А. Антић, „Јавна говорница – ’Паковање’ кривица“, *Демокраија*, 8. новембар 1919, стр. 2.

¹²¹ „Грађанин“, „Из демократске градине – Једно скандалозно постављење“, *Самоујрава*, 11. новембар 1919, стр. 3.

¹²² „У служби непријатељу“, *Самоујрава*, 19. новембар 1919, стр. 2.

¹²³ Милутин Чекић, *У либу мржње*, Београд 1921, 25.

шао до суда и попримио шире размере, да би у јулу 1920. године *Самоуправа* још једном покренула штампање Чекићевих писама. Овога пута наслов је био „Један рапорт Милутина Чекића“, а поднаслов „односи политичких група и личности у Србији“. „Рапорти“ су објављени у четири наставка, са Чекићевом анализом политичких прилика у Србији. У тој анализи издваја се личност Николе Пашића, „представника русизма на Балкану“ и непријатеља Аустроугарске, изнад осталих поменутих политичара. То би свакако морао бити мотив за објављивање ових писама у *Самоуправи*.

Од оптужби за држање током окупације, које је преносио *Београдски Дневник*, бранио се и демократски посланик Драгутин Пећић,¹²⁴ и народни посланик прота Вукојичић, који је слао деманти *Самоуправи*.¹²⁵

Борба демократа и радикала у Младеновцу пренела се на штампу када је Марко Ђорђевић објавио свој допис у *Демократији*, нападши младеновачке радикале пре свега Обрада Никодијевића и друге одборнике за многе злоупотребе. Међу њима Ђорђевић је оштро напао одборника Јашу Миленковића, који је „за време окупације отимао од српског народа шљиве, каце, бурад, бачве, а зато свако вече у својој кући са Аустријанцима правио вечере са свирачима“.¹²⁶ Никодијевић је свој одговор објавио, природно, у *Самоуправи* и порекавши оптужбе, навео да ће се борити против „фалсификатора, лопова, банкрота, пијаница; оним који су служећи непријатељу направили капитале, и носили слику Фрање Јосифа на грудима; против реакционара који су нам и раније дозлогрдили, а сада су демократе и спасиоци слободе и уставности“.¹²⁷

У фебруару 1920. године *Демократија* је објавила допис „Небојше“, којим је започета полемика о улози муслимана из Србије у окупационој управи. Небојша је реаговао поводом жалби појединих ага и бегова из Пљеваља на притиске власти. О њиховом држању током окупације „Небојша“ је писао да „купише по граду новчане прилоге, шуцкере и добровољце. Неколико стотина муслиманске сиротиње отпремише на кланицу у Галицију и Малу Азију“. Именом су поменути Суљ-бег Селмановић, „који пострелеа 1914. год.[ине] шеснаест Срба пљевљака“, и син општинског кмета Махмут-бега Мановића, Риза, који „бијаше за време Аустријанаца шеф полиције“. „Небојша“ наводи да после ослобођења није било освете, него су многи од таквих ага и бегова добили

¹²⁴ Д. Пећић, „Клеветнику“, *Демократија*, 7. децембар 1919, стр. 1; Д. Пећић, „Пећић Цицварићу“, *Самоуправа*, 12. децембар 1919, стр. 2; Ј. Фулановић, „Фулановић Пећићу“, *Демократија*, 13. децембар 1919, стр. 2; Д. Пећић, „Исправка г. Пећића“, *Демократија*, 16. децембар 1919, стр. 1; Д. Пећић, „Утвара“, *Демократија*, 23. децембар 1919, стр. 1.

¹²⁵ С. Вукојичић, „Једна изјава г. Вукојичића“, *Самоуправа*, 20. фебруар 1920, стр. 2.

¹²⁶ М. Ђорђевић, „Дописи“, *Демократија*, 14. јануар 1920, стр. 1.

¹²⁷ О. Никодијевић, „Исправка“, *Самоуправа*, 30. јануар 1920, стр. 3.

државну службу.¹²⁸ То би можда остала појединачна притужба да већ сутрадан није почела афера Храснице, кога је Стојан Протић предложио за министра за аграрну реформу. У тексту „Једна срамота“ *Демокраија* је подсетила да је Халил-бега Храсницу „наша делегација у Паризу тражила на изручење међу најтежим зликовцима“, јер је током окупације био „војни судија аустријски“ у Крагујевцу и лично допринео да „пане неколико смртних осуда више“.¹²⁹ Храсница је, иначе, родом из Сарајева и током рата је био поданик Аустроугарске. Афера је попримила широке размере, а поводом тог министровог предлога било је бројних протеста у јавности и штампи, посебно *Демокраији* и *Политици*, док је *Самоуправа* правдала Храсницу и наводила случајеве његовог добротинства. *Самоуправа* је тврдила да „ларма коју је жута штампа дигла није потекла из искрене жеље да се утврди истина, него да се напакости новој влади и да се она представи као непатриотска“.¹³⁰ Ипак, Стојан Протић се брзо одрекао тога предлога и саставио владу без Храснице, али је опозиција добила одличну прилику да недељама преко штампе оптужује радикале „да би се удружили са црним ђаволом само да дођу до власти“. У том контексту је и допис из Пећи, који је потписао „Клаудије“, а објавила *Демокраија*. „Клаудије“ оптужује Нециб-бега Башића, „радикалског главешину нашега округа“, који „у доба аустријске окупације постављен је био за председника Општине Пећске, на ком се положају показао као највећи србодер“.¹³¹ А *Самоуправа* је бившег министра пошта и телеграфа Еда Лукинића нападала да је у Министарству окупио саме демократе, а међу њима и оне „који су служили Карла Хабсбуршког“. *Самоуправа* је писала да „њих неколико није мрднуло из Србије приликом одступања, већ се товили под Аустријанцима боље него под Србима“ и да су „нетрпељиви према својим друговима радикалима, који су као војни обвезници одступали са српском војском“.¹³² И током марта *Самоуправа* је нападала демократе да су, док су били на власти, штитили разне сараднике окупатора. У рубрици „Из демократске градине“, под насловом „Кога су ’демократе’ штитиле“, штампано је чак и судско уверење (суд Општине В. Деспотовачке, потписао судија Б. Андријевић) да је Стојимир Неговановић био лични секретар Марка Касабова, „среског старешине бугарскога“. Суд је у уверењу навео и здравицу коју је Касабов одржао Неговановићу, те да је Касабов „био велики крволок“. Грех демократа је у томе што Неговановић ради у Пироту као писар.¹³³

¹²⁸ „Небојша“, „Дописи“, *Демокраија*, 20. фебруар 1920, стр. 2.

¹²⁹ „Једна срамота“, *Демокраија*, 21. фебруар 1920, стр. 1.

¹³⁰ „Клеветници“, *Самоуправа*, 27. фебруар 1920, стр. 1–2.

¹³¹ Клаудије, „Дописи“, *Демокраија*, 24. фебруар 1920, стр. 2.

¹³² „Праштање др. Лукинића“, *Самоуправа*, 29. фебруар 1920, стр. 3.

¹³³ „Из Демократске градине – Кога су „демократе“ штитиле“, *Самоуправа*, 14. март 1920, стр. 2.

У другој половини 1920. године доминирале су изборне кампање, најпре за локалну самоуправу, а потом и за Уставотворну скупштину. У таквим приликама су и политичке полемике у штампи постале чешће, а тема сарадње с окупатором и даље је могла бити корисно употребљена.

Тако је народни посланик Шериф Бајрам Џиновац морао да демантује како је одговоран за убиство старешине манастира Свете тројице код Призрена. Џиновац пише да су за убиство одговорни Бугари и додаје да би га радикали до сада већ извели пред суд „зато што сам ја гонио многе радикалске чиновнике пљачкаше у овом округу, ради чега је сва ова дрека на мене“.¹³⁴ Такође, у *Демократији* је објављен допис којим се тражи суђење Веселину Ђорђевићу, бившем председнику Општине Житно-поточке, а писац претпоставља да му се не суди зато „да се на садањим изборима поново кандидује и бира“.¹³⁵ У оквиру предизборне кампање за локалне изборе *Самоуправа* је позивала самосталне радикале да се не спајају с другим групама у Демократску странку, подсетивши на улогу либерала и напредњака током окупације. „Као бив.[ши] председник општине под окупацијом, Г. Др Вељковић са низом либерала председника и часника општинских за време окупације и исто тако, пошто су многи напредњаци од аустријских власти постављани у општине место радикала, г. Др Маринковић и његови напредњаци могу желети да народ сада зажмури на обадва ока и пређе преко таквог злочина“ – стајало је у позиву самосталцима.¹³⁶

У оквиру предизборне кампање М. Јовановић, из Горњег Милановца, преко *Самоуправе* је упутио допис министру правде и тражио да се изведе пред суд Бранислав Лугомирски, такође из Горњег Милановца. „Ко је за време непријатељске окупације у Србији био силнији од непријатеља, треба сада да испашта за своја велика и 'патриотска' дела“ – додао је Јовановић.¹³⁷ Лугомирски је одговорио у *Демократији*, одбацивши све оптужбе, тврдећи да је био интерниран. О нападима на себе Лугомирски пише: „Ови исти типови, који су за време окупације правили капитале и проводили оргије с непријатељима, организовали су се и по ослобођењу са неколико политичких шићарџија, и отпочели исту кампању, истим денунцијатским средствима, противу мене и сваког ко им не темена“.¹³⁸ „Патриотизам за себе су монополисали котеријаши, који се блатом бацају у лице сваком оном који не мисли мозгом њиховим. Ја нисам стари радикал. Чим то нисам, ја сам готов да будем клеветан најружније, а нарочито сада после ових избора, а и у будуће ако се кад год изврше и остали избори.“¹³⁸ Крајем септембра М. Јовановић је опет у *Самоуправи* објавио

¹³⁴ Б. Џиновац, „Јавна говорница“, *Демократија*, 16. јул 1920, стр. 2.

¹³⁵ Ђ. К. С., „Допис“, *Демократија*, 7. август 1920, стр. 2.

¹³⁶ Р., „Око једног прогласа“, *Самоуправа*, 12. август 1920, стр. 1.

¹³⁷ М. Јовановић, „Господину Министру Правде“, *Самоуправа*, 28. август 1920, стр. 2.

¹³⁸ Б. Лугомирски, „Моја изјава“, *Демократија*, 10. септембар 1920, стр. 2.

уверење „Начелства округа Рудничког“ да се против Лугомирског води истрага за дело велеиздаје (параграф 85) пред Првостепеним судом у Горњем Милановцу. Јовановић је поново тражио од министра правде да се случај „што скоро рије извиди и правда задовољи“.¹³⁹

И после локалних избора међусобне оптужбе нису престајале, јер су се ближили избори за Уставотворну скупштину. У *Демократији* је извесни „Посматрач“ нападао радикале из среза рамског, посебно „г-ђу Савовићку“, жену председника Првостепеног суда у Великом Градишту. Према тврдњи „Посматрача“, она је чинила посете Светозару Живковићу, „тајном бугарском полицајцу“. „Г-ђа Савовићка, руку под руку шета кроз село Макац са том српском издајницом и крволоком, да би само овом пропалом радикалском дрипцу код осталог народа подигла ауторитет“. „Посматрач“ наводи да је пред општинске изборе госпођа Савовић исто поступила и са Милованом Јевремовићем, „бивше и данашње радикалске перјанице у селу Макцима, који је за време окупације с Бугарима, на рачун народа јео и пио, на сва уста псовао почевши од Краља Петра па ниже“.¹⁴⁰

Као одговор на писање *Правде*, у *Демократији* је објављен текст Феретаге, из Новог Пазара, који брани Али-бега Расовца, сина посланика Сали-бега Расовца. Али-бег је у *Правди* оптуживан да је избегавао војну обавезу и да се некоректно понашао за време окупације, а Ферет-ага тврди да је чланак „послат ’Правди’ од самих радикала, с тенденцијом, да се Сали-бег, који се третира као радикални посланик, а који је иначе врло савестан човек, позавади са демократама“.¹⁴¹ О сарадницима окупатора у Новом Пазару и Сјеници Ферет-ага је објавио још два дописа током септембра 1920. године.¹⁴²

Пред новембарске изборе у *Демократији* је Павле Марковић напао министра грађевина Јована Јовановића, јер је узео у заштиту извесног инжењера, радикала, у Крагујевцу, који је био „инжињер при Kreiskomandi“ и „положио заклетву најгорим непријатељима Српства“. „И место да тај инжињер одговара по §85 и иде на робију, господин Јоца Јовановић министар и народни посланик у сред Шумадије и у округу, где ће да се кандидује, пљује најгадније на све своје бираче остављајући у њиховој средини народне издајнице, пркосећи на тај начин моралу и правди“ – писао је Марковић, показујући да је прави циљ дописа напад на радикале.¹⁴³ Такође у *Демократији* објављен је извештај са партијског збора у Ужицу и наводећи ратничке заслуге људи са листе Демок-

¹³⁹ М. Јовановић, „Одговор“, *Самоуправа*, 25. септембар 1920, стр. 2.

¹⁴⁰ Посматрач, „Допис из среза Рам[с]ког“, *Демократија*, 6. септембар 1920, стр. 2.

¹⁴¹ Ферат-ага, „У хагар истине“, *Демократија*, 15. септембар 1920, стр. 2.

¹⁴² Ферат-ага, „Јавна јоворница“, *Демократија*, 21. септембар 1920, стр. 2; Ферат-ага, „Отворено писмо“, *Демократија*, 28. септембар 1920, стр. 2.

¹⁴³ П. Марковић, „Дописи – Глас из Шумадије“, *Демократија*, 16. новембар 1920, стр. 2.

ратске странке, додаје се: „Свесни Ужичани ће окренути леђа старим варалицама, ратним забушантима и штреберима радикалима и гласаће за демократску ратничку листу.“¹⁴⁴

С друге стране, почетком новембра *Правда* је јавила да се демократе из унутрашњости жале на „гањања радикала“: „У свима местима радикали енергично подижу тужбе, проналазе старе кривице и вечито нападају са §85“. *Правда* наводи да то чине радикали по судовима уз знање министра правде.¹⁴⁵ Можда се у томе крије позадина вести коју је пренела *Правда* у децембру 1920. године – да се поједини посланици спремају да предложе влади да се „изда амнестија за §85. како би сад у времену израде устава престала узајамна оптуживања“.¹⁴⁶

Закључак

У односу на посматрани проблем можемо приметити три јасна периода у писању београдских новина:

– Први период је од ослобођења (новембар 1918) до краја лета 1919. године, када о проблему сарадника окупатора имамо само мали број вести. Томе су допринеле реалне околности које су владале у тек ослобођеној Србији, али и лоши услови у којима се штампа налазила.

– Период од јесни 1919. до марта 1920. године можемо означити као врхунац извештавања штампе о суђењима за сарадњу с окупатором. Почетак те фазе означила је обнова рада *Политике* (1. септембар 1919), мада се већ у августу могу приметити све бројнији чланци о том проблему и у другим новинама. Све значајне афере и готово сви извештаји из судова улазе управо у то доба. Неприкривени навијачки наступ *Политике* предњачио је у односу на друге новине, које су такође писале о тој теми, а слика коју је *Политика* створила понекад је личила на морални линч. И онда када судске истраге нису давале исте резултате као новинарски чланци, новинари су то представљали као слабост државе која не умањује кривицу оптужених.

– Трећи период почиња је од марта 1920. и трајао је до краја те године. Вести о суђењима биле су потиснуте у други план, а питање сарадње с окупатором све је више политизовано. У томе су природно предњачиле *Самоуправа* и *Демократија*. Цело питање сарадника окупатора сада се посматрало кроз призму сукоба демократа и радикала, при чему су радикали стављали тапију на патриотизам и све тековине Светског рата. Најбоље то илуструје тврдња да су Пашић и радикали постигли оно што није могао ни „наш силан цар Душан“. Према њиховом мишљењу, улога других странака и група у великој победи

¹⁴⁴ Демократа, „Из народа“, *Демократија*, 21. новембар 1920, стр. 2.

¹⁴⁵ „Судски чиновници“, *Правда*, 1. новембар 1920, стр. 2.

¹⁴⁶ „Предлог о амнестији“, *Правда*, 28. децембар 1920, стр. 2.

била је готово ништавна, па је и држање других, нерадикала, тумачено као непатриотско. Демократи су полазили од тога да је рат био народни, да су заслуге за победу припадале и њима подједнако као и радикалима, док су проблем сарадника с окупатором користили да на примерима демантују радикалске тврдње о њиховој пресудној улози у ослобођењу и уједињењу. Оптужбе и контароптужбе доминирале су тим периодом, пре свега зато што је то било време избора. Али такве примере не треба прецењивати, јер у спектру спорних тема радикала и демократа тема издаје није била једина, па чак ни најзаступљенија, иако је њен ефекат у јавности био врло снажан.

Судећи по извештајима штампе, прилаз државе том проблему био је много уравнотеженији. И сама допуна Закона о пороти и друге активности државе сведоче о настојању да све остане у оквиру закона и правног поретка. Ту су прворазредну улогу имали судови, који су радили према редовном поступку, онако како суде и за све остале кривице. Пресуде су, чини се, зависиле од доказа, а не од захтева штампе и заинтересованих група. О томе сведочи и знатан број ослобађајућих пресуда.

Résumé:

Marko Pejović

La presse de Belgrade sur les audiences pour la collaboration avec les occupants en Serbie de 1918. à 1920.

Après s'être terminée la Première guerre mondiale, le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes, a pris des mesures pour punir tous les collaborateurs des occupants sur les territoires de Royaume de la Serbie et de Royaume du Monténégro.

On a été rapporté régulièrement de telles audiences par la presse de Belgrade, surtout dans la période de septembre en 1919. jusqu'à mars en 1920, mais la plupart de ces rapports ont été donnés par la *Politika*. D'après les rapports des journaux, le plus grand nombre des accusés étaient les commerçants qui avaient été dans le commerce avec l'ennemi pendant l'occupation.

A côté de ces rapports des audiences, la presse a donné aussi les nouvelles concernant les changements de la loi du jury (à cause de plus rapides et de plus faciles audiences); ensuite, les correspondances des groupes et des individus qui s'étaient intéressés, puis les déclarations de la part des ministres et des députés, et beaucoup d'autres choses. Il faut mentionner aussi la comparaison des occasions en Serbie avec les procès semblables en France et en Belgique.

Le problème des collaborateurs des occupants avait aussi un emploi politique, surtout pendant la lutte entre les radicaux et les démocrates.